

Notes sobre la geohistòria del poblament de Veneçuela

Marc-Aureli VILA

Aquestes notes han estat dictades pel deure que tots tenim de servir el país —el país on vàrem néixer o el que ens acollí en temps difícils—, bo i recordant Josep Iglésies i Fort qui, amb tanta fermesa i esperit de treball, es lliurà a Catalunya.

La notòria disparitat que es palesa entre els estats iberoamericans es pot entendre millor si es consideren les característiques dels elements que configuren cada país: les realitats físiques del territori i la relació que existeix entre els paisatges geogràfics i la població que, al llarg dels segles, els ha ocupat. Cal recordar que la història moderna, i en terres americanes, ocasionà una mutació a gran escala pel que fa al poblament d'aquestes terres.

En la geohistòria americana, i això resulta vàlid per a tot el continent, la interrelació territori-població ha estat historiada des d'un temps tan recent com és a partir del segle XVI. Si bé és veritat que en determinats territoris les cultures pre-colombines havien assolit un estadi molt destacat abans de l'arribada a terres americanes dels europeus, el 1492, també és veritat que el que ha arribat als nostres dies d'aquelles cultures són les restes, més o menys degradades, d'allò que fou. Diverses de les cultures aborígens eren prou rellevants com per equiparar-les a les cultures de la mateixa època de mant país de l'Europa d'avui.

Les cultures pre-colombines s'han estudiat i hauran de continuar essent estudiades, comptant únicament amb el material arqueològic que es va salvar de la delictuosa destrucció per part d'uns colonitzadors que s'autoqualificaven de civilitzats. Pel que fa a les fonts documentals, s'hi ha de treballar amb molta cautela, ja que foren redactades pels conqueridors i colonitzadors. Els investigadors seriosos han demostrat com, molt freqüentment, narradors i cronistes falsejaven la veritat. Prou se sap que els vencedors tracten de rebaijar els vençuts i, per tant, no fa gaire estrany que fossin denigrades les cultures indígenes i, en contrast, es glorifiquessin els comportaments dels nou arribats. Sense excepció, els europeus aplicaren a Amèrica el genocidi demogràfic i cultural.

Pel que feia al nivell cultural assolit pels autòctons de l'actual Veneçuela, s'ha de reconèixer que estava lluny de l'obtingut, per exemple, pels pobles aborígens de les actuals

repúbliques de Perú, Mèxic i Guatemala, i d'altres ambients americans, on la qualitat de l'arquitectura i altres mostres de les cultures pre-colombines no solament palesen l'ús de tècniques molt perfeccionades, sinó també l'existència d'una població de vida sedentària de marcat caràcter urbà i numèricament molt important.

A Veneçuela, la població autòctona concentrada en nuclis permanents no era gaire nombrosa; emperò existien centres poblats, els noms dels quals han perdurat en la toponímia: Barquisimeto, Acarigua, El Tocuyo, Maracaibo, Buraure, Araure... Els habitacles que formaven aquestes localitats eren de senzilla construcció i llur distribució, pel que feia a l'ordenament urbà, podia estar relacionada amb un riu, com succeïa en el cas d'Acarigua.

En la construcció dels habitatges dels diversos grups ètnics pobladors de les terres baixes de Veneçuela, i fins ben entrat el segle XVII, s'utilitzava, exclusivament, materials vegetals: troncs, brancatge, fulles de palmera i lianes. Si bé aquests materials eren adients en unes terres permanentment caloroses, no tenien aguant per llarg temps; emperò la naturalesa els en proporcionava en abundància. La utilització del fang per cobrir l'entrellaçat dels troncs i les branques —el «bahareque»—, possiblement fou introduïda, iniciada l'època colonial, per gent provinent de l'illa La Española, on els autòctons, que no tardaren gaire temps a desaparèixer del tot, l'utilitzaven.

L'ús de la pedra en les construccions, i per part dels indígenes de Veneçuela, estava limitat a les altes valls andines on, en trossos manejables, es troba a mà. En aquestes contrades de nits que poden ésser força fredes, els habitacles d'una sola planta devien tenir les parets de pedra i de fang.

A semblança de tot país dominat per relleus fortament contrastants, Veneçuela ha condicionat la distribució de la població a tot el llarg dels temps a un relleu força dissemblant d'una a altra regió. Aquest condicionament estrictament geogràfic s'ha vist interferit per circumstàncies i esdeveniments relacionats amb les situacions històriques del moment que marcaren, fins arribar a extrems dramàtics, el comportament de la població pel que feia a les migracions internes.

De l'època anterior a l'arribada dels europeus a la Veneçuela d'avui, tant si es tractava de súbdits de la Corona castellano-lleonesa com de portuguesos o alemanys, pot parlar-se d'una població autòctona, amb costums de poblament d'acord amb les tendències de cada grup ètnic i condicionats per les característiques dels paisatges geogràfics que constituïen el seu hàbitat.

Una nombrosa població indígena residia permanentment en els pobles que s'esgraonaven al llarg de les valls de la serralada andina de Mérida; i això tant a la vall del riu Chama, com a les dels rius Mocotíes, Santo Domingo i Motatán. Es tractava, primordialment, de timotes i cuicas, posseïdors d'una cultura de la qual formava part l'agricultura de regatge i la construcció de marges de pedra, el teixir teles de cotó, el manufacturar ceràmica de certa qualitat i l'aprofitament de l'urao (sosa) de la llacuna del mateix nom, tocant a Lagunillas.

També residia població sedentària a les vores del riu Morere, que creua les «sabanes» de Carora. A les muntanyes corianes de San Luis i Churuguara residien els caquetios i a les vores dels rius Tocuyo i Barquisimeto, de l'altiplà barquisimetà, els jirajaras i els ayamanes. Altres grups de poblament sedentari eren els indis teques i caracas del sistema central i els cumanagotos de la vall de Cumanacoa i de l'alta vall del riu Caripe, en el massís Oriental; com també els guaiqueries de l'illa Margarita.

D'altre comportament eren els pobladors de la Depressió Central —la immensa depressió dels «llanos»— car aquests practicaven la transhumància per amplis espais que consideraven com a propis. El seu anar i venir per unes planures que sembla que no tinguin

fi estava regit per les dues èpoques climàtiques de l'any: la de pluges i la de sequera; ambdues molt marcades. Els indis otomacs, els paos i els palenques possiblement eren els grups més destacats; i referent als darrers, prou sembla que n'hi havia de transhumans i de sedentaris, al menys per un temps considerable; aquests darrers estaven situats a les «mesas» que separen les terres depressionades de la conca del riu Unare dels «llanos» de Monagas o de Maturín.

La població indígena de les terres de Guaiana, que s'extenen al sud del riu Orinoco era, majoritàriament, nòmada i estava relacionada amb la població de les selves amazòniques. Els diversos grups ètnics guaianesos, que es diferenciaven més que res per la parla, solien moure's per grans superfícies; i pel que fa als caribs i d'altres grups bel·licosos com ells, realitzaven incursions pels hàbitats d'altres grups com podien ésser els dels arawacs.

Pel que feia als indígenes del delta de l'Orinoco, els guaraos, eren, i ho continuen sent, els grans coneixedors del complicat laberint de branques i canals del delta. El seu arrelament al medi geogràfic tenia, i té, molt a veure amb l'abundant pesca, la rica cacera i les reserves d'aliments i primeres matèries que proporciona la densa vegetació espontània.

La voluntat del colonitzador que inicià la seva comesa com a conquistador, de voler-se convertir en propietari de terres com més extenses millor, comportà l'establiment de les «encomiendas». Per una reial cèdula, es premiava aquell que havia pres part activa en l'ocupació del territori; o bé, mort aquest, el premi requeia en un dels seus hereus. La concessió es feia per una o més vides i es referia tant a les terres com als aborígens que hi residien i que n'havien estat els tradicionals usuaris. Tota «encomienda» constituïa una expoliació i la subjecció dels indígenes. Les «encomiendas» tenien molt a veure amb la tradició agrària castellano-lleonesa dels grans latifundis. Amb el temps, les «encomiendas» es convertiren en propietats rurals on la mà d'obra era la de l'indígena sotmès; i les terres baixes, càlides i humides estava formada, majorment, per negres esclaus.

Les «encomiendas» afavoriren l'establiment de la vida sedentària i la formació de nuclis de població concentrada que, en molts casos, corresponien a la preexistència de centres poblats pre-colombins; o sigui, que no es tractava de veritables fundacions. Referent a les fundacions per part dels europeus, molts historiadors s'han deixat impressionar per l'acta de la fundació d'una localitat, o bé per un antecedent prou documentat on s'explica, molt detalladament, la cerimònia de la fundació; una cerimònia que, en realitzar-se, devia constituir tot un espectacle. Aquests historiadors obliden que no podia parlar-se d'una fundació, fos civil o eclesial, si no es comptava amb població indígena que permetés el desenvolupament de les activitats econòmiques que fessin possible la permanència en el lloc; i per a la persistència demogràfica, que hi haguessin dones. Les úniques dones eren les aborígens, car les de procedència europea no existien; i en tot cas, en molt escàs nombre.

En els paisatges de la Depressió Central on la població aborigen era majorment de vida transhumant, el fet de comptar amb immenses «sabanes» de vegetació predominantment herbàcia i corrents d'aigua permanents, facilità l'establiment de les activitats ramaderes —vaquins i equins— de mena extensiva. Per a l'indígena transhumant intervenir en qualitat de peó en la vida ramadera que implicava moure's constantment per la «sabana», no el podia contrariar gaire si es considera que es devia sentir alliberat del capteniment que li imposaven les missions, on la vida familiar i les activitats de tota mena eren regides a toc de campana.

La incorporació de l'indígena a les activitats econòmiques de l'«hato» —unitat econòmica d'explotació ramadera— facilità en gran manera el mestissatge; un mestissatge que produí el tipus humà del «llanero», plenament identificat amb les condicions geogràfiques de l'hàbitat i els condicionaments de tota mena que comporta una economia essencialment ramadera.

L'exploració econòmica dels «llanos» no reeixí sense que abans no es produïssin seriosos enfrontaments entre dues fórmules referents a com s'havien d'organitzar les activitats econòmiques en aquelles terres on la mirada es perd en l'horitzó. Per un costat hi havia els ramaders —els «criadores»— amb els seus «hatos»; per un altre, les reduccions dels missioners en les quals es feia per manera de mantenir els indígenes —la mà d'obra sota procés de catequització— i, pel que feia a l'economia, depenia d'unes activitats agrícoles d'autoconsum, més l'exercici de la pesca i poca cosa més.

En imposar-se en forma absoluta l'economia ramadera, s'estimulà el peonatge a instal·lar els seus «ranchos» a tocar de la casa de l'amo o dels encarregats de l'exploració. Es tractava de petits agrupaments d'habitatges —més les construccions corresponents a les diverses activitats de l'«hato»— situats a grans distàncies uns dels altres. A finals del segle XVII, i especialment en el segle següent, que fou de gran expansió per a l'economia ramadera del país, sorgiren amb força centres urbans —viles i pobles— a distàncies més o menys allunyades dels «hatos» dispersos per aquelles planures d'una topografia —poc es pot parlar de relleu— molt poc perceptible. Aquests poblats es generaren com els pols socio-econòmics d'unes òrbites en les quals la puixança econòmica estava representada, quasi exclusivament, per la riquesa pecuària. Era en aquestes concentracions de població on residien els representants de l'administració colonial, es movia la vida de relació social i s'hi practicaven les activitats religioses. L'Església s'havia compenetrat amb la nova situació prevalent i es reservava, entre altres funcions, la de portar els registres demogràfics; la qual cosa permeté que, a finals del segle XVIII, el bisbe català Marià Martí pogués establir per a la seva diòcesi el cens de població i la seva distribució en estadis socials i per estat civil.

Al peu de la serralada andina que està en contacte amb els «llanos» sorgiren, com a conseqüència de l'assentament de la població, un rosari de localitats —Pedraza, Barinas, Obispos, Guanare, Araure, Acarigua...— que gaudien de l'avantatge de trobar-se en una ampla franja de bones terres situades a 200 m. d'altitud més o menys i que, per tant, no s'inundaven durant l'època de pluges. Aquestes terres permeteren desenvolupar una agricultura rendible i de mena comercial tractant-se del tabac. Totes aquestes localitats es comportaven com centres de relació entre els espais d'economia ramadera dels «llanos» i l'economia de producció variada —blat, ovelles, artesanía...— de les valls d'alta muntanya de la serralada de Mérida.

Al peu de la serra de l'Interior, que juntament amb l'alta carenada de la Costa integra el sistema muntanyós del centre-nord del país, i servint a l'economia de contacte que s'havia establert entre la franja dominada pel sistema muntanyós que s'ha esmentat i els «llanos» centrals, sorgiren localitats com Cojedes, San Carlos de Cojedes, El Pao, Ortiz, Altagrafia de Orituco i d'altres. L'avanç vers el sud de les activitats ramaderes del riu Apure facilità la instal·lació de Calabozo, El Baúl, Ciudad de Nutrias, San Fernando de Apure. Més cap a l'est, es formaren Valle de la Pascua i Chaguaramas. En els «llanos» de Monagas sorgí Maturín i en els de Barcelona, Aragua de Barcelona.

Totes les concentracions urbanes esmentades, i no cal dir que d'altres, estaven formades pels habitatges que encerclaven la plaça de considerables dimensions i de forma més o menys quadrada. Amb façana a la plaça, hi havia el temple, com també els edificis civils, públics o privats, de més categoria. Pel que feia a la qualitat de les construccions en moltes d'aquestes poblacions, altres habitatges de qualitat vorejaven els carrers que donaven a la plaça. Aquestes localitats solien respondre a una prèvia planificació urbana, en la qual l'amplada, certament generosa per aquells temps, dels carrers testimoniava que el terreny no era el que més es valorava i que tampoc calia encerclar les poblacions amb muralles.

Més d'una d'aquestes poblacions construïren temples de certa categoria, els quals actualment fan de testimonis d'una època en la qual el veïnat havia assolit un nivell de benestar econòmic considerable.

Algunes de les localitats de terra endins practicaven un actiu comerç amb l'exterior, com era el cas de Maturín, que es comunicava amb l'Atlàntic pel riu San Juan; i Barinas, Ciudad de Nutrias i San Fernando de Apure, que utilitzaven la via fluvial Apure-Orinoco per connectar amb el port flúvio-marítim d'Angostura, l'actual Ciudad Bolívar.

Al llarg del segle XVIII, s'enfortí el poblament de les terres veneçolanes situades al nord de l'eix fluvial Apure-Orinoco fins assolir, en grau notable, una distribució territorial força equilibrada de la població urbana. S'afermava així el paper d'aquests nuclis urbans com centres de comunicacions. Es pot afirmar que aquest poblament, considerant l'època, era del tot funcional; i que en molts casos els centres concentrats de població relacionaven el transport per terra amb el transport per via fluvial.

La ciutat portuària d'Angostura, situada a la ribera sud de l'Orinoco, feia de centre polític-administratiu de la immensa i quasi despoblada regió de Guaiana, ensems que constituïa el principal centre de relació amb l'exterior de l'economia de les missions dels caputxins catalans. En aquest cas, es tractava d'una economia primordialment ramadera —la qual cosa explica l'èxit que obtingueren els nostres caputxins com a pobladors—, complementada amb activitats agrícoles i artesanals. Les localitats guaianeses de Tumeremo, Guasipati i d'altres foren missions caputxines.

També fou en el segle XVIII, encara que amb antecedents en el segle anterior, quan prengué puixança el poblament de les terres baixes, càlides i plujoses de les valls de la façana central al Carib, motivat al conreu, a escala comercial, del cacauer. Aquest conreu no hauria assolit la importància que tingué de no comptar els «hacendados» amb la mà d'obra esclava d'origen africà.

Les terres del sud del llac de Maracaibo són de clima macrotèrmic pluvial. En el segle XVIII hi havia conreus de cacauers, bananes, iuca, etc. Els propietaris de les plantacions solien residir en terres de clima més suportable, ja fossin les d'escasses pluges i sota l'acció directa dels vents marítics, com en el cas de Maracaibo, o d'aquelles que per llur altitud gaudeixen d'una temperatura molt acceptable, com són les ciutats de Trujillo, Mérida i San Cristóbal.

La dinàmica econòmica, tant pel que feia a la producció agrícola com al tràfic comercial de les terres del sud del llac de Maracaibo, estava afavorida per unes terres de sòls al·luvials i l'existència de rius navegables —Catatumbo, Escalante—, com també les valls del majestuós arc orogràfic que emmarca aquestes terres. A esmentades valls es reunia un considerable nombre de centres poblats. Aquestes circumstàncies incidiren molt favorablement en la funció portuària i mercantil de Maracaibo, el port marítim-lacustre de l'occident de Veneçuela.

Els principals ports del sector central de la façana de Veneçuela al Carib —Vela de Coro, l'avantport de Coro, Puerto Cabello i La Guaira com a avantport de Caracas—, juntament amb els ports de la costa oriental —Barcelona, Cumaná i Carúpano— servien a les economies agro-pecuàries de terra endins ensems que a les economies de caràcter urbà. Cal considerar que el contraband constituí per molts anys una activitat, si bé il·legal, d'evident rendiment econòmic, la qual cosa permet que compreguem el perquè de la persistència i l'increment de la població de quasi tots aquests ports, àdhuc en èpoques de forta crisi comercial. Sense el contraband, el desenvolupament de l'economia en la Veneçuela colonial dels segles XVII i XVIII hauria estat molt més lent i força més restringit.

Puerto Cabello mantenia estreta relació mercantil amb les valls d'Aragua, d'un rendi-

ment agrícola molt considerable —canya de sucre, anyil...— i amb els centres econòmics de València, Villa de Cura i, més tardanament, Maracay. L'exportació de cacau de la depressió de Yaracuy també es realitzava per Puerto Cabello. El port capitalí de La Guaira no únicament servia a Caracas i a la seva vall, avui tant densament poblada, també ho feia respecte a les valls del Tuy i de l'extensa explanada de Barlovento, de sòls al·luvials recents, temperatura mitjana de 28° i precipitacions pluvials que arriben a mitjanes de 3.000 mm. Barlovento era, i és, terra de cacauers.

La lluita armada per independitzar-se de la Corona espanyola s'inicià a principis del segle XIX. La lluita s'allargà de 1806 a 1821 i originà canvis dràstics en tots els aspectes relacionats amb la població. D'acord amb el desenvolupament de les campanyes militars, bona part del veïnat dels centres urbans, i àdhuc dels ambients rurals, es desplaçava a contrades o llocs que consideraven més segurs, i sovint hi restaven definitivament. Les víctimes de la guerra més l'emigració feren que la població veneçolana, estimada en 875.000 habitants el 1810, fos xifrada en 659.633 habitants el 1825; una disminució equivalent, únicament en quinze anys, a una pèrdua de població del 20%.

L'economia del país durant la llarga guerra es va enfonsar car en els àmbits «llaneros» els vaquins disminuïren dràsticament a causa de la matança incontrolada per proveir de carn les tropes en lluita. Pel que fa als cavalls —d'excel·lent importància per al transport de les persones i de les mercaderies— en ésser incorporats als exèrcits per formar els cossos de cavalleria, es provocà la seva quasi total desaparició de la Depressió Central. Sense cavalls en nombre suficient, costà molt temps refer la cria dels vaquins car el «llanero», sense la seva montura, poca cosa podia fer. Encara sort que els ases, fins a cert punt, substituïren els cavalls pel que feia al transport.

La llarga lluita també originà que desapareixessin dels àmbits rurals els ramaders i els agricultors, deixant abandonada la direcció i el control de llurs propietats sense que fossin substituïts per nous gestors amb suficient preparació.

Amb la victòria final dels independentistes, no finiren les lluites armades. Com expressa Rómulo Gallegos en la seva novel·la *Doña Bárbara*, la «guerra buena», la de la Independència, va ésser seguida per les guerres civils —les «guerras malas»— que subsistiren com una endèmia de la societat veneçolana fins entrat el segle XX. Els negatius efectes d'aquestes lluites, guiades més per la cobejança del poder que per ideologies, foren evidents car frenaren notòriament el redreçament de l'economia nacional.

Des dels temps pre-hispànics existien en les terres veneçolanes malalties endèmiques d'origen hídric, com podien ésser l'anquilostomiasi i la bilharziosi. Aquestes endèmies no foren combatudes a fons, i certament que amb èxit, fins avançat el nostre segle. Emperò l'endèmia que més dramàticament contribuï a delmar la població veneçolana, i principalment la que habitava les terres baixes del país, fou la malària o paludisme. La penetració d'aquesta malaltia en el país prou sembla que es produí cap allà l'any 1881, quan arribaren a Veneçuela per recuperar-se gent que havia contret el paludisme a les obres que fracassaren de la primera temptativa per construir el canal de Panamà.

El mosquit vector, l'anòfel, s'encarregà de repartir el protozou del gènere *plasmodium* per totes les terres baixes del país on, durant l'època de pluges, s'empantanen les aigües. Aquest empantanament, que persisteix fins ben entrada l'època de sequera, constitueix l'ambient propici per al desenvolupament dels mosquits. Si el paludisme com a malaltia endèmica hagués existit durant l'època de la guerra de la Independència, Bolívar no hauria assolit l'èxit de creuar, amb tropes veneçolanes, els Andes de Colòmbia i derrotar els realistes a la batalla de Boyacá. Amb homes malalts de malària, l'ascens per costeruts viarany a altituds superiors als 3.500 m. hauria estat impossible.

A l'any 1942, encara existien Estats veneçolans on el nombre de defuncions era superior al de naixements, com succeïa a l'estat de Cojedes; i cal dir que els naixements eren d'uns 40 per mil habitants.

El despoblament motivat pel paludisme es feu evident en àmplies zones del país i s'originaren ciutats «mortes» com Ortiz, Parapara i d'altres. Els malalts de malària arreu del país constituïen la força de treball perduda per a l'economia nacional. La lluita contra el paludisme es portà amb tot rigor i en tots els àmbits del país. La victòria obtinguda permeté que de nou s'iniciés el repoblament de grans espais del país que havien estat deixats a la seva sort i varen ser posats novament en rendiment econòmic. Grans superfícies foren dedicades al conreu de l'arròs i, erradicat el paludisme, la població s'arrelà en aquests ambients on els camps resten inundats per llarg temps.

L'any 1935, la mortalitat per paludisme certificada pels metges —on no hi havia metge, l'autoritat civil certificava la defunció i quasi sempre es feia referència que havia estat motivada per les «fiebres»—, fou de 143 casos per cada 100.000 habitants. El 1945, i en marxa la campanya contra el paludisme, la mortalitat mèdicament certificada fou de 110 casos per 100.000 habitants. El 1958, i quan de fet totes les defuncions ja eren certificades per metges, les morts pel paludisme havien davallat a 0,3 casos per 100.000 habitants.

El promig de vida a Caracas el 1874, era de 29 anys; en tot el país, el 1941, de 40,9 anys. El 1960 havia pujat a 56,1 anys i el 1981 s'havien assolit els 70 anys.

La impressionant millora de la salut pública, més el fort corrent immigratori —49.928 estrangers el 1941; 596.455 el 1971—, ensems que el desenvolupament de l'economia de producció —no únicament dels hidrocarburs—, motivà l'explosió demogràfica de nombrosos centres urbans; i en primer lloc de Caracas i de la seva àrea metropolitana, que censà 3.291.300 h. el 1981. Ciudad Guayana, creada el 1950, el 1971 censà 143.540 h.; el 1981, 336.000 h.

L'estudi de les actuals característiques del poblament de Veneçuela, a causa de la seva complexitat, requereix el treball en equip d'especialistes en el camp de la sociologia, de l'urbanisme, de l'economia i de les finances, de la demografia i de la geografia, de les comunicacions i del transport, etc. O sigui, el mateix treball que s'han d'imposar els responsables de la *res publica* tant d'un país del món desenvolupat com del món en vies de desenvolupament.